

ROLE NEFORMÁLNÍCH INSTITUCÍ V PROCESU EKONOMICKÉ TRANSFORMACE

LUKÁŠ NIKODYM

Abstrakt

Práce poukazuje na důležitou roli neformálních institucí v procesu transformace československé (respektive české) ekonomiky po roce 1989. I přesto, že je možné nalézt práce, které se transformací zabývají za využití institucionální ekonomie (například Mlčoch, Kouba), není v nich kladen dostatečný důraz na neformální instituce, jelikož se obtížně kvantifikují a je nutné je zkoumat v dlouhodobé perspektivě. Autoři pak často volí velice zjednodušený přístup k neformálním institucím, a vznikají tak tendence k jejich podcenění. Proto se tato práce orientuje na hlubší pochopení a historický vývoj neformálních institucí v českých zemích, které následně konfrontuje s reformou formálního institucionálního rámce. Tento přístup umožňuje odhalit nedostatky zvolené kompromisní transformační strategie, například v oblasti dlouhodobých individuálních motivací a přílivu zahraničního kapitálu.

Klíčová slova

Neformální instituce, transformace, interakce, organizace, Československo

Úvod

Transformace československé ekonomiky, i deset let po jejím oficiálním skončení, budí emoce. Architekti transformace jsou dodnes kritizováni za proces privatizace, který údajně nedokázal zabránit tunelování a zachování ekonomiky v českých rukou. Samotní autoři transformace se zase mnohdy obhajují zpětnou úpravou svých tvrzení a vizí. Společnost jako celek se pak k transformaci staví spíše negativně. Lidé, tedy společnost, si ale neuvědomují, že oni sami měli do značné míry vliv na to, zdali transformace bude úspěšná či nikoli. Standardní ekonomické nástroje však jen stěží dokáží odhalit, jakým způsobem a do jaké míry sama společnost determinovala potenciál transformačního procesu. Předkládaná práce tak využívá teoretický rámec nové institucionální ekonomie, respektive nové rozvojové ekonomie, která je proces transformace schopna chápat jako komplexní celospolečenský

fenomén, nikoli jako problém čistě ekonomický.¹ Po dlouhou dobu totiž převládaly rozvojové a transformační strategie založené na pouhém financování ze strany mezinárodních organizací, později na rozvoji lidského kapitálu. Tyto původní strategie však abstrahovaly od existence rozdílného společenského řádu v rámci jednotlivých regionů či států. Tzv. nová rozvojová ekonomie se tak dostala do slepé uličky, zejména pak po selhání rozvojových programů pro africké země v 80. letech. Toto selhání a rozpad východního bloku na přelomu 80. a 90. let otevřelo prostor pro nové přístupy, které neignorují vliv institucionálního prostředí na potenciál rozvojové pomoci a transformace postsocialistických států. Díky tematickému zaměření dalších autorů, například Petera Boettkeho a Svetozara Pejoviche, se mohla formující se nová institucionální ekonomie stát součástí rozvojové ekonomie.² O vnitřní heterogenitě však není možné hovořit pouze v souvislosti s rozvojovou ekonomikou, ale také v souvislosti se samotnou novou institucionální ekonomikou. Proto je nutné upozornit dále na některá úskalí institucionální analýzy.

Ekonomická teorie, data a neformální instituce

Zprv, současná dominance kvantitativních metod se projevuje i v rámci nové institucionální ekonomie, což do značné míry omezuje možnosti výzkumu. Původní teoretický rámec Douglassa Northa totiž staví na existenci tzv. formálních (například legislativa) a neformálních institucí (například zvyky, tradice apod.). Lze obecně hovořit o problematickém kvantifikování abstraktních konstruktů. Zejména v případě neformálních institucí jsou obtíže s kvantifikací nevyhnutelné. Vzhledem k tomu, že tato práce klade důraz na tyto neformální instituce, je nutné vyhnout se kvantitativním metodám. Zadruhé, nejen současná nová institucionální ekonomie, používající ekonometrické modely, pracuje s daty. Jakkoli může působit práce s daty exaktně a sofistikovaně, je nutné upozornit na problematickou povahu těchto dat. Základní teoretický rámec předpokládá analýzu v dlouhodobé perspektivě, a tudíž musí nutně narazit jednak na nedostatek dat, stejně jako na jejich obtížnou ověřitelnost.

¹ Základní teoretický rámec poskytuje například Douglass North, který se spolu s Oliverem Williamsonem zasloužil o vybudování teoretického rámce nové institucionální ekonomie. K přehledu základní literatury například viz North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York 1990; Williamson: *The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead*, Journal of Economic Literature, Vol. 38, No. 3, 2000, s. 595–613.

² Boettke i Pejovich se hned v několika dílech zabývají problematikou transformace vycházející z institucionální ekonomie. Jako jedni z mála však reflektují i socio-kulturní rozměr celého procesu, tedy neformální instituce. K základní literatuře nové rozvojové a institucionální ekonomie více viz Boettke: *Robustní politická ekonomie pro 21. století*, Praha 2011; Boettke – Coyne: *The Role of the Economist in Economic Development*, The Quarterly Journal of Austrian Economics, Vol. 9, No. 2, 2006, s. 47–68; Pejovich: *Understanding the Transaction Cost of Transition: It's the Culture, Stupid*, The Review of Austrian Economics, Vol. 16, No. 4, 2003, s. 347–361.

Například, měření hrubého domácího produktu, jakožto základního ukazatele ekonomického růstu, je prováděno relativně krátkou dobu a předchozí data jsou získávána prostřednictvím jiné metodiky, případně jde o pouhé odhady, jedná-li se o „vzdálenější minulost“. Zatřetí, orientace na práci s daty, ať už s využitím kvantitativních metod či nikoliv, omezuje samotnou analýzu. Pouze stoprocentně spolehlivá data by umožnila identifikovat zlomové okamžiky a šoky, ať už endogenní nebo exogenní povahy, které by jinak mohly být důsledkem změny metodiky nebo nedostatku dat. Zároveň, ani analýza prostřednictvím dat nedokáže odhalit příčiny a povahu těchto šoků. V důsledku omezeného prostoru pro analýzu jsou pak ohroženy i závěry výzkumu. Tudíž, tato práce nejenže se distancuje od použití standardních kvantitativních metod, ale také od omezení se na práci s daty.

Výše uvedená rizika práce s daty a použití ekonometrických modelů jsou výsledkem snah moderní ekonomie o překonání subjektivismu a učinit z ekonomie exaktní vědu. Smíříme-li se však s tím, že ekonomie, stejně jako historie, nemůže být ze své povahy exaktní vědou, nedochází k omezení prostoru a potenciálu bádání. Ekonomové tedy až příliš často omezují sami sebe. Oproti tomu, historikům často chybí teoretický rámec pro pochopení některých jevů, které vysvětluje právě ekonomická teorie. Tato práce se tak snaží prostřednictvím ekonomické teorie interpretovat historický vývoj českých zemí a potenciálu institucionálního rámce pro proces transformace, který probíhal od počátku 90. let 20. století. Využití poznatků z ekonomie a historie, omezení práce s daty a užití kvantitativních metod, umožňuje překonat obtížnou uchopitelnost analýzy vývoje neformálních institucí, kterou institucionalisté do značné míry přehlížejí, či se jí věnují velice omezeně. Ze zahraničních autorů se o uchopení této problematiky snaží například Peter Temin a Avner Greif.³ Z českých autorů lze nalézt určité pokusy u Lubomíra Mlčocha a Libora Žídka.⁴ Obecně je však institucionální analýza omezena na problematiku formálních institucí bez vztahu k institucím neformálním. Samotný výzkum neformálních institucí je pak doménou především sociologů a antropologů, kteří jsou ovšem také do značné míry omezeni povahou dat, se kterými pracují.

³ K uchopení problematiky neformálních institucí u zahraničních autorů více viz Temin: *Is it Kosher to Talk about Culture?*, The Journal of Economic History, Vol. 57, No. 2, 1997, s. 267–287; Greif: *Cultural Beliefs and the Organization of Society. A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies*, The Journal of Political Economy, Vol. 102, No. 5, 1994, s. 912–950.

⁴ K pokusům o vysvětlení neformálních institucí v rámci české ekonomické literatury viz Mlčoch: *Zastřená vize ekonomické transformace*, Praha 1997, 78–84; Židek: *Transformace české ekonomiky 1989 – 2004*, Praha 2006, s. 237–240.

Je tedy nutné nabídnout alternativní uchopení problematiky meziinstitucionálních vztahů, umožnit zkoumání z dlouhodobé perspektivy a vyhnout se problému s individuálními preferencemi. Práce se orientuje na předpoklady vzniku neformálních institucí zkoumáním jak potenciálu hybatelů institucionálních změn – tedy organizací, tak interakci s formálním institucionálním rámcem.⁵ Na proces české transformace z 90. let 20. století je nutné nahlížet jako na součást procesu institucionální evoluce, nikoli jako na izolovaný fenomén, což vyžaduje samotná povaha neformálních institucí, protože doba jejich změny se pohybuje v dlouhém časovém horizontu.⁶ To pak umožňuje odhalit, jakou roli hrály v procesu transformace československé ekonomiky neformální instituce, a do jaké míry ovlivnily úspěšnost samotné realizace transformační strategie, případně nakolik byla vláda úspěšná v redukci meziinstitucionálního konfliktu (v tvorbě tzv. *secondary laws*). Dále pak, zdali v rámci historického vývoje institucí vznikly předpoklady pro návrat k před-komunistickému institucionálnímu uspořádání a zdali byl efektivně využit potenciál omezeného vlivu zahraničních formálních institucí.⁷

Neformální instituce a problém dynamiky společnosti

Teoretický rámec ukazuje, že je velice těžké provést jasnou časovou identifikaci období institucionálních změn, zejména pak v případě vývoje společnosti, a tedy i neformálních institucí, jejichž změny probíhají jen velmi pozvolna. Zároveň ale nelze předpokládat, že se společnost nemění, obzvláště vzniká-li tlak ze strany formálních institucí.⁸ V závislosti na dramatických změnách formálních institucí tak lze očekávat i zvýšenou dynamiku institucí neformálních. Takovým impulsem může být například vznik nástupnických států po konci první světové války. Stejně tak lze uvažovat, že zvýšená sociální dynamika na konci 80. let

⁵ Meziinstitucionální interakci se zabývá především Svetozar Pejovich, který formuloval tzv. *tezi interakce*. Zatímco North akcentuje především činnost organizací, Pejovich zdůrazňuje roli vztahu mezi formálními a neformálními institucemi. Zároveň definuje základní modelové situace a výsledné transakční náklady, následně ovlivňující ekonomický růst. Podrobně k interakci mezi institucemi viz Pejovich: *The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institution on Social Stability and Economic Development*, Journal of Markets & Morality, Vol. 2, No. 2, 1999, s. 164–181.

⁶ K dynamice institucionálních změn a jejich časovému horizontu více viz Williamson, 2000.

⁷ Formální (exogenní) instituce na domácí a zahraniční dělí například Peter Boettke. Z hlediska zkoumání potenciálního konfliktu je toto rozdělení důležité, protože zahraniční instituce spíše než domácí nebudou reflektovat historický vývoj neformálních (endogenních) institucí. Ke klasifikaci institucí viz Boettke, 2011, s. 218–243.

⁸ Procesem změny neformálních institucí pod tlakem těch formálních, tzv. endogenizací, se zabývá například Masahiko Aoki. Tlak na změnu neformálních institucí roste zvláště v případech, kdy formální instituce vytvářejí konflikt. Proces transformace pak riziko vzniku konfliktu zvyšuje a uvědomíme-li si, že transformačních procesů lze nalézt v podstatě několik (rozpad monarchie, přechod k centrálně řízenému hospodářství a kolektivizace a naopak), je možné očekávat i zvýšenou sociální dynamiku. K procesu endogenizace více viz Aoki: *Toward a Comparative Institutional Analysis*, Cambridge 2001.

20. století je důsledkem pokusů o tzv. přestavbu, nikoli samovolným procesem.⁹ Zároveň je důležité neopomenout i zásadní roli organizací, které jsou v základním teoretickém rámci, který definoval North, hnací silou dynamického procesu institucionálních změn.¹⁰ Dobrým příkladem jsou pak odborová hnutí, která měla výrazný vliv na utváření poválečného institucionálního rámce, stejně jako později v období tzv. pražského jara. Právě na odborová hnutí je v současné literatuře kladen značný důraz v rámci výzkumu sociálních dějin.¹¹ Současní autoři poměrně hojně identifikují organizace jako hybatele institucionálních změn, ale narážejí následně na problémy proměny samotných neformálních institucí, které jsou odrazem dynamiky společnosti.

Prvním problémem, na který lze narazit, je předpoklad velmi rychlé dynamiky neformálních institucí v rámci velice krátkého období. Takové úvahy jsou v rozporu s teoretickým rámcem procesu institucionálních změn, zejména těch endogenních, které jsou výrazně ovlivněny vývojovou závislostí. Lze usuzovat, že předpoklad zvýšené dynamiky je způsoben orientací autorů nikoli na samotné instituce, které jsou společností determinovány, ale společnost jako takovou, což následně výrazně ovlivňuje výběr pramenů.¹² Tento problém se netýká pouze období budování socialismu, ale také samotného procesu transformace na počátku 90. let. Předpoklad rychlých změn společnosti úzce souvisí právě s prameny, se kterými někteří autoři v rámci výzkumu sociálních dějin pracují. Jedná se především o využití sociologických průzkumů veřejného mínění a dotazníků, které jsou odrazem momentálního rozpoložení několika málo respondentů v konkrétním okamžiku. Využití těchto pramenů nemá pro institucionální analýzu prakticky žádný význam, protože analýza společenské dynamiky na základě sociologických výzkumů vede ke zmatení celého procesu

⁹ Je samozřejmě důležité si uvědomit, že určení kauzality změn institucí je velice obtížné, v souvislosti s *tezí interakce* i současnou tendencí formálních institucí potlačovat ty neformální. Zároveň je zcela zřejmé, že i aktivita organizací je zvýšena, a to jak v případě těch politických, které připravují legislativní změny, tak i v případě neformálních organizací (sociálních hnutí), které se legislativní proces snaží ovlivnit.

¹⁰ K zásadní roli organizací viz North: *The Process of Economic Change*, Working Papers No. 128, United Nations University – World Institute for Development Economics Research, 1997, s. 1–16.

¹¹ Roli odborů velmi výrazně akcentuje například Lenka Kalinová nebo Jiří Kocian. Odbory jsou považovány za zásadní organizaci pro proces institucionálních změn, zejména v prvních poválečných letech a rámci procesu transformace směrem k centrálně řízenému hospodářství, tedy v období mezi roky 1945 a 1953. Více viz Kalinová: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2012; Kocian: *Sociální zákonodárství „košické“ vlády Národní fronty Čechů a Slováků (1945–1946)*, in: Zdeněk Kárník – Jan Měchýř: *K novověkým sociálním dějinám Českých zemí IV.: Zvraty a převraty 1939–1992*, Praha 2001, s. 57–69.

¹² Právě Kalinová uvádí, že v centru pozornosti jsou nálady ve společnosti a jejich proměna. Tradice a zvyky, které lze právě považovat za neformální instituce, jsou v jejím výzkumu upozaděny. Nálady ve společnosti však za instituci považovat nelze a je zcela zřejmé, že odrážejí momentální stav a mohou se rychle měnit, což následně vytváří dojem zvýšené sociální dynamiky. Více viz Kalinová, 2012, s. 13–23.

institucionálních změn a jejich setrvalosti (schopnosti přetrvat v čase).¹³ Zároveň, sociologické studie založené na výzkumu veřejného mínění mnohdy zaměřují dynamiku za komparativní statiku.¹⁴ Orientace na analýzu institucí tedy determinuje i způsob, jakým je nutné společenské změny analyzovat – na základě reálné dynamiky v důsledku jednání jednotlivců.

Takový přístup dává změnám neformálních institucí nutný časový rozsah, protože nelze předpokládat, že všichni jednotlivci mění své jednání ve stejném okamžiku. Lze poměrně jednoduše, v rámci dějin českých zemí, identifikovat exogenní institucionální šoky, které na tyto změny působí. Zároveň lze reflektovat i prostor pro spontánní vývoj společnosti a vznik nejprve neformálních institucí, které jsou následně formalizovány. Z institucionálního hlediska není ani tak důležitý vznik Československa, jako spíše průběh hospodářské krize ve 30. letech, který výrazně ovlivnil tvorbu formálních institucí. Dalším významným mezníkem je samozřejmě druhá světová válka, která znamenala revoluci v procesu tvorby institucí, protože se do popředí dostala problematika importu institucí ze zahraničí. Bohužel, současná nová institucionální ekonomie má tendenci neformální instituce ze své analýzy vytěsňovat. Zatímco Lubomír Mlčoch se ve druhé polovině 90. let ještě pokoušel zohlednit roli neformálních institucí, současné studie v rámci institucionální ekonomie se až příliš orientují na analýzu prostřednictvím ekonometrických nástrojů, což v závěru vede k omezeným možnostem výzkumu, jelikož instituce, zejména ty neformální, jednoduše nelze

¹³ Sociologické výzkumy a dotazníky trpí problémem s projevením preferencí. Instituce vznikají v důsledku toho, že lidé jsou kvůli všudypřítomné vzácnosti nuceni jednat. Lidské jednání je tak reálným odrazem volby jednotlivce, ale v případě metod sociologického výzkumu to neplatí. Odpověď v dotazníku není skutečným vyjádřením volby jednotlivce, ale pouze prezentací jeho momentálního názoru, který se ale nikdy nemusí projevit v jeho jednání. Takový projev preferencí jednotlivce navíc neimplikuje, že jsou tyto preference konstantní, což se ale někdy předpokládá. Je tak důležité zkoumat preference demonstrováné prostřednictvím lidského jednání, protože jedině takové preference mohou následně determinovat vznik a změnu neformálních institucí. Příkladem pak může být studie Eduarda Kubů, která sociální aspekty transformace v 90. letech ilustruje výhradně na základě sociologických průzkumů. Více viz Kubů: *Obráz české transformace v zrcadle sociologického výzkumu*, Historická sociologie 1/2011, s. 41–62; dále například Alena Nedomová – Tomáš Kostecký: *The Czech National Identity: Basic Results of the 1995 National Survey*, Czech Sociological Review, Vol. V, No. 1, 1997, s. 79–92. K problematice lidského jednání a střetu projevených a demonstrováných preferencí více viz Ludwig von Mises: *Lidské jednání*, Praha 2006, s. 11–64; Murray Rothbard: *Ekonomie státních zásahů*, Praha 2005, s. 17–28.

¹⁴ Lze nalézt hned několik sociologických a socio-geografických studií, které se snaží analyzovat dynamiku společnosti prostřednictvím porovnání datových souborů s určitým časovým odstupem. Dynamická analýza by však měla zkoumat spíše změny. K chybnému pojetí dynamiky více viz Klára Vlachová – Blanka Řeháková: *Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie*, Sociologické studie 04/09, Praha 2004; Roman Klepetko: *Současná role národní identity aneb proč (ne)stavíme památníky*, Kulturní studia 1/2004, 2004, s. 64–79; Richard Nikischer: *Teritoriálna identita obyvateľov Česka a Slovenska*, Geografie, Vol. 118, No. 3, 2013, s. 243–264. K pojetí dynamiky a mezních změn například Rothbard, 2005, s. 29–43.

kvantifikovat (za předpokladu, že není ignorován problém demonstrovaných preferencí).¹⁵ Lze tak konstatovat, že současná institucionální ekonomie připouští roli neformálních institucí, ale má problémy s uchopením a vysvětlením těchto institucí. Je zřejmé, že ve srovnání s formálními institucemi je uchopení neformálních institucí komplikované, ale teoretický rámec poměrně jasně ukazuje, na které oblasti je důležité se soustředit. Ve vztahu k ekonomickému potenciálu je zásadní zaměřit se například na individualistický ráz společnosti a deformace, způsobené formálními institucemi.¹⁶ Není tedy důvod neformální instituce ignorovat a omezovat se pouze na tvrzení, že „hrají určitou roli“.¹⁷ Naopak, je žádoucí klást na tyto instituce větší důraz, než tomu bylo doposud.¹⁸ V následující části bude tedy stručně naznačena problematika vývoje neformálních institucí v souladu s *tezí interakce*.

Institucionální dynamika v českých zemích

Historický vývoj ukazuje, že prostor k vytvoření vhodných podmínek pro spontánní vznik neformálních institucí se otevíral v podstatě až v 90. letech 19. století. Do té doby byla česká společnost pod výrazným tlakem habsburské monarchie, která nedávala prostor pro seberealizaci jednotlivých národů.¹⁹ Opožděný vznik vhodného prostředí, stejně jako nedostatek vhodných aktérů institucionální dynamiky (elit, ekonomických a politických

¹⁵ Lubomír Mlčoch sice zdůrazňuje roli, kterou hrají neformální instituce, ale v závěru jim nevěnuje příliš mnoho pozornosti. Jeho výklad neformálních institucí se v podstatě omezuje na existenci bližší nespecifikované morálky a kulturní ukotvení Čechů je vysvětleno prostřednictvím začlenění českých zemí do rakousko-uherské monarchie. Současná institucionální ekonomie pak jde ještě dále, kdy kvůli metodám, které používá, není schopna vysvětlit vznik a původ institucí, stejně jako kauzální vztahy jejich dynamických změn. Někteří autoři pak sami přiznávají, že instituce vnímají jako tzv. *black box*. Instituce jsou pak vysvětlovány velice vágně kvůli nutnosti použití aproximovaných proměnných. K pokusu o vysvětlení neformálních institucí více viz Mlčoch, 1997, s. 78–91. K metodám současné nové institucionální ekonomie viz Scott Gelbach – Edmund Malesky: *The Grand Experiment That Wasn't? New Institutional Economics and the Post-communist Experience*, in: Sebastian Galiani – Itai Sened: *Institutions, Property Rights and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*, New York 2014, s. 223–247; Anna Kochanová: *The Impact of Bribery on Firm Performance: Evidence From Central and Eastern European Countries*, CERGE-EI Working Paper Series No. 473, 2012, s. 1–48. K problematice demonstrovaných a projevených preferencí viz Rothbard, 2005, s. 18–28.

¹⁶ Individualistické uspořádání společnosti je právě jednou ze základních podmínek na poli neformálních institucí. Bez individualistické společnosti lze předpokládat nižší výkonnost ekonomiky, protože jednotlivé „třídy“ kolektivistické společnosti mezi sebou nespolupracují. K definici individualistického a kolektivistického uspořádání viz GREIF, 1994.

¹⁷ Důraz kladený na individualismus v rámci společnosti lze nalézt i u Douglasse Northa, ale důležité jsou dále práce Avnera Greifa a Petera Temina, kteří poskytují komparaci individualistických a kolektivistických společností ve vztahu k hospodářskému růstu. Tímto směrem je tedy možné orientovat následující analýzu. K zásadní roli individualismu viz North, 1991; Greif, 1994 a Temin, 1997, s. 267–287.

¹⁸ K zásadní roli neformálních institucí v procesu transformace viz Pejovich, 2003 a Boettke, 2001.

¹⁹ Snahy habsburské monarchie o potlačení jednotlivých národností a vytvoření jednotného, homogenního celku, popisuje například Peter Urbanitsch. Snahu o vytvoření „habsburské identity“ dává do souvislosti především s osvícenským absolutismem v době vlády Marie Terezie a Josefa II. Jedná se tak o jeden z několika pokusů o přeměnu české společnosti a bránění procesu formování její identity. Více viz Urbanitsch: *Mýtus pluralismu a realita nacionalismu: Dynastický mýtus habsburské monarchie – zbytečná snaha o vytvoření identity?*, Kuděj 1/2006, s. 46–68.

organizací) vyústil v proces tvorby identity „shora“. Důsledkem byla nacionalizace, vymezení se vůči ostatním národům ve snaze o vlastní rovnoprávnost.²⁰ Nedostatek hybatelů změn, kteří by směřovali společnost směrem k individualistické struktuře, byl nahrazen kolektivistickým přístupem ze strany nově vznikajících elit. Tento proces byl završen vznikem samostatného československého státu a s přičiněním dalších faktorů (například hospodářské krize) docházelo k dalšímu omezování potenciálu pro spontánní změny a k dalšímu stupňování kolektivistických tendencí a nacionalizace. Zatímco prostor pro spontánní vývoj neformálních institucí byl omezován, vznikal dostatečný prostor a čas pro endogenizaci umělého konstruktů národní identity, který se projevoval již v průběhu 30. let. Po konci druhé světové války již nebyl prostor pro nastartování spontánních procesů, naopak, společnost podporovala socializaci, a umožnila tak plynulý přechod k budování komunistického režimu. Tento režim násilně potlačil veškerý prostor pro neformální instituce a ze své podstaty je začal omezovat. Navíc došlo k nástupu nových „elit“ a vytvoření zcela nové motivační struktury, která pomohla režimu setrvat po dalších 40 let, než se nevyhnutelně, i přes veškeré reformní pokusy, zhroutil. Navíc, komunistický režim dokončil proces omezování vlastnických práv započatý již za první republiky. Motivace a omezení vlastnických práv ze strany režimu tak do značné míry deformovalo vztah společnosti k vlastnickým právům. Podobně, jako lze hovořit o endogenizaci kolektivistické struktury, je možné vyslovit tezi o deformování vztahu k vlastnictví.²¹

Česká společnost se v podstatě až do kolapsu komunistického režimu nevymanila z exogenních tlaků, které nejen že bránily jejímu spontánnímu vývoji, ale také ji formovaly. Avizovaný přechod k tržní ekonomice tedy narážel na několik zásadních problémů. Zaprvé, historický vývoj dal spontánně vzniknout převážně malému a střednímu podnikání. Již v průběhu 30. let ovšem došlo k přeměně hospodářství a jeho úplná kolektivizace a socializace byla dokončena prakticky hned po skončení druhé světové války. Došlo tedy k rozbití spontánně vzniklé struktury a s tím i potenciálu spontánních změn. Po kolapsu komunistického režimu však zůstaly v rukou „nového státu“ uměle vytvořené státní kolosy,

²⁰ Takové tvrzení je v rozporu s názorem, který u institucionálních ekonomů převažuje. Ti vnímají roli monarchie převážně pozitivně. Výzkum v oblasti sociálních dějin, respektive důkladnější analýza neformálních institucí taková tvrzení vyvrací, vzhledem k tomu, že docházelo k institucionalizaci předsudků a nacionalizaci společnosti. K roli habsburské monarchie například viz Mlčoch 1997, s. 78–91; Pejovich: *Law, Tradition, and the Transition in Eastern Europe*, *The Independent Review*, Vol. 2, No. 2, 1997, s. 243–254.

²¹ Deformování vztahu k vlastnickým právům úzce souvisí s motivační strukturou, která byla uměle vytvořena s nástupem komunistického režimu. V této souvislosti je možné zmínit klasické tvrzení, že „kdo nekrade, okrádá svou rodinu“. Je však otázkou, do jaké míry by institucionalizace takového vztahu k vlastnictví vykazovala setrvalost v jiné motivační struktuře.

kteře neodpovídaly historicky vzniklé struktūře českého hospodářství. Zadruhé, velikost podnikatelských subjektů byla determinována jejich aktivitou. Například, ve srovnání s německými podnikateli, postrádali čeští podnikatelé ochotu nést vyšší riziko (náklady) podnikání.²² Navíc, s rostoucí rolí státu došlo k omezování podnikatelských elit a jejich konečné eliminaci v období po druhé světové válce. Tím vznikl státu další problém, protože pro proces privatizace nebyl dostatečný počet podnikatelských elit. Zatřetí, politický trh, stejně jako ekonomický, byl v před-transformačním období zcela potlačen. I v tomto případě tedy došlo ke ztrátě kontinuity.²³ Proces vzniku nových elit, a to jak v případě ekonomického, tak politického trhu, byl tedy ovlivněn vývojovou závislostí, protože nemohlo v jeden okamžik dojít k odstranění původních elit a k okamžitému nahrazení elitami novými, protože k jejich vzniku (optimálně) je potřeba existence tržního prostředí. Začtvrté, struktura společnosti měla spíše kolektivistický charakter, což bylo determinováno historickým vývojem. Kolektivistický charakter společnosti nelze oddělit od předchozích problémů, protože výrazně ovlivňuje právě aktivitu jak ekonomických, tak politických organizací. Ekonomický růst a úspěšnost transformace velmi závisí na individualismu, což potvrzují i konkrétní studie.²⁴ Zároveň, je důležité zabývat se i možnými problémy formálních institucí, které mohou vytvářet v procesu transformace konfliktní prostředí.

Situace formálních institucí je podobně problematická jako v případě neformálních. Některé státy mohly v procesu transformace těžit ze silných neformálních institucí nebo z toho, že mohlo dojít k návratu k původnímu institucionálnímu prostředí, a eliminovat tak riziko konfliktu.²⁵ Stejně tak je proces transformace, i přes zdánlivě revoluční charakter změn, ovlivněn vývojovou závislostí, i když samozřejmě ne v takovém rozsahu jako v případě

²² Například Antonie Doležalová dochází k závěru, že čeští podnikatelé postrádali podnikatelského ducha a nebyli ochotni riskovat. V této souvislosti uvádí, že úlohu neaktivních podnikatelů museli převzít „národní buditelé“. Více viz Doležalová: Národní nebo individuální zájem: Příklad prvorepublikového Československa, *Politická ekonomie* 5/2006, s. 664.

²³ Ztrátě kontinuity politického i ekonomického trhu se věnuje například Ivan Gaďourek. Dochází k závěru, že generační mezera mezi původními podnikateli a jejich potomky je příliš široká na to, aby se mohlo jednat o kontinuální proces. Více viz Gaďourek: Přestavba státu a humanizace společnosti, *Politologický časopis* 1/1994, s. 28.

²⁴ K roli individualismu ve vztahu k hospodářskému růstu viz Temin, 1997; North, 1991 a Greif, 1994.

²⁵ Takovým příkladem může být poválečná obnova Německa. Dalším dobrým příkladem je také sjednocení východního a západního Německa v říjnu roku 1990. Německé neformální instituce byly dle Dietricha Orlova natolik silné, že odolaly tlaku ze strany komunistického režimu, který se nejprve snažil o vytvoření internacionální komunistické identity, a poté identity východoněmecké. V důsledku existence silných institucí byly lepší předpoklady pro reformu institucionálního prostředí. Využití těchto předpokladů je však s ohledem na problémy diskutabilní. Například nahrazení východoněmeckých intelektuálních elit těmi západními je možné považovat až za „invazivní“. K neúspěšnému potlačování německé identity v rámci NDR více viz ORLOW: The GDR's Failed Search for a National Identity, 1945 – 1989, *German Studies Review*, Vol. 29, No. 3, 2006, s. 537–558.

neformálních institucí. V procesu československé transformace se objevuje několik důležitých otázek. Zaprvé, zdali existoval potenciál a zároveň konkrétní snahy navázat na před-totalitní institucionální prostředí. Vývojová závislost a „rakouské dědictví“ první republiky ukazují na možná rizika a důležitou roli především několika málo osobností, nikoli však kvalitního institucionálního prostředí. Zároveň, přechod k tržní ekonomice vyžaduje zejména důslednou ochranu vlastnických práv, o které lze v rámci existence první československé republiky (ze strany formálních institucí) polemizovat. Zadruhé, hned z několika důvodů je nutné kalkulovat s přirozenou nedůvěrou v zahraniční instituce. Od podepsání Mnichovské dohody bylo Československo na dalších 50 let pod výrazným tlakem zahraničních formálních institucí, které byly ze své podstaty konfliktní. Vpád vojsk Varšavské smlouvy byl zároveň katalyzátorem, který mohl tuto nedůvěru pouze umocnit. Zároveň mohou zahraniční instituce sehrát velice důležitou roli, ale za předpokladu, že by docházelo k zakonzervování neefektivního prostředí, a stejně tak mohou otevřít cestu pro zahraniční kapitál. Zatřetí, v procesu transformace došlo k opuštění motivační struktury, která existovala předchozích 40 let. Početné skupiny obyvatel přišly o své výsady, ať už materiální či jiné (například sociální postavení). Při tvorbě nových institucí je nutné zohlednit fakt, že institucionální prostředí je ve své podstatě motivační strukturou. Nahrazení původní motivační struktury a konec poskytování výhod či kompenzací vede tedy ke vzniku konfliktní situace pro početné skupiny lidí a je úkolem nové vlády snažit se o jistou kompenzaci prostřednictvím *secondary laws*. Začtvrté, předchozí otázky dohromady determinují dlouhodobý růstový potenciál nově vzniklého institucionálního prostředí. Je tedy možné identifikovat hned několik závažných problémů, týkajících se jak formálních, tak neformálních institucí, které stály před architekturou transformace.²⁶

Proces transformace a neformální instituce

Z historického vývoje vyplývá, že ve srovnání s jinými státy, pro Československo, respektive Českou republiku, nevznikl potenciál k návratu k před-komunistickému institucionálnímu uspořádání. První republika do značné míry stála spíše na osobnostech, nežli na silných a efektivních institucích, které byly ovlivněny silnou vývojovou závislostí na habsburské monarchii. I přesto je možné nalézt určité paralely s první republikou. Například v souvislosti

²⁶ Proces transformace je samozřejmě reformou či tvorbou nových institucí, ale pouze těch formálních. I přesto, pokud má být transformace úspěšná, je nutné brát ohled na instituce neformální a eliminovat riziko konfliktu, který by se projevil v nižší ekonomické výkonnosti a dlouhodobém potenciálu ekonomiky.

s českou ústavou je možné hovořit o jasné návaznosti na ústavu prvorepublikovou.²⁷ Způsob tvorby institucí v první fázi transformace též vykazuje jisté podobnosti s Československem v meziválečném období, protože proces transformace stál také na několika málo osobnostech ve vládě, spíše než na činnosti parlamentu.²⁸ Dále, proces privatizace byl do jisté míry ovlivněn nacionalistickým smýšlením, a docházelo tak k částečnému omezení prostoru pro zahraniční kapitál. I přes tyto podobnosti nelze hovořit o tom, že by docházelo k výraznému kopírování předchozího institucionálního prostředí. Naopak, snahy směřovaly spíše k definitivnímu odstřihnutí se od minulosti, o čemž svědčí například neochota přistoupit k restitucím majetku. Z pohledu formálních institucí je možné odmítnutí návratu k původním institucím považovat za pozitivní. Situace však není jednoznačná v rámci neformálních institucí. Historický vývoj totiž ukazuje na endogenizaci kolektivistického charakteru společnosti a menší podnikatelskou aktivitu etnicky českých podnikatelů. Velikost spontánně vzniklých podnikatelských subjektů neodpovídala struktuře násilně vytvořené. To, že tvůrci české transformace do značné míry nereflektovali tuto skutečnost, komplikovalo proces privatizace. Za předpokladu, že cílem transformace je zvýšení efektivity hospodářství, je důležité, aby byl v privatizaci na tyto skutečnosti brán ohled. V tomto ohledu měla největší potenciál tzv. malá privatizace, která spočívala v přímém prodeji malého podnikání soukromým subjektům.²⁹ Naopak, tzv. velká privatizace, tedy přímý prodej velkých státních subjektů, s sebou nesla rizika, protože historicky neexistovaly české elity, které by takové podniky spravovaly. Bylo tedy žádoucí, aby tyto velké subjekty byly prodány především zahraničním investorům. Je bohužel nutné konstatovat, že v tomto ohledu privatizace selhala.

Navíc, komplikovaná byla i tvorba nové motivační struktury, která měla nahradit násilně vytvořenou strukturu, implementovanou nejdříve nacisty a později komunisty. V první

²⁷ Je však otázkou, zdali je inspirace prvorepublikovou ústavou snahou o navázání tradice vlády práva, jak naznačuje například Miloš Calda, či neschopností politické reprezentace dohodnout se na podobě nové ústavy, jak naznačuje studie Zdeňka Jičínského a Jana Škalouda. K různým pohledům na tvorbu ústavy viz Jičínský – Škaloud: *Transformace politického systému k demokracii*, in: Vlasta ŠAFARÍKOVÁ a kol.: *Transformace české společnosti 1989 – 1995*, Brno 1996, s. 74–77; CALDA: *Constitution-Making in Post-Communist Countries: A case of the Czech Republic*, 1999, dostupné na: <http://tucnak.fsv.cuni.cz/~calda/APS99.pdf>.

²⁸ Dle Jičínského a Škalouda byla role parlamentu ve společnosti vnímána rozporuplně, protože společnost neměla představu, jakým způsobem by měl parlament plnit svou roli. Důvěra tak nebyla vložena v parlament, ale ve vládu. K roli parlamentu v procesu transformace viz Jičínský – Škaloud, in: Šafaříková a kol., 1996, s. 90 – 105.

²⁹ Například Jan Měchýř, i přes kritické poznámky k financování malé privatizace ze „špinavých peněz“, považuje tuto část privatizace za poměrně úspěšnou. Problém ale spatřuje například ve vysokých úrokových sazbách a faktu, že se původním provozovatelům bránilo ve větší míře převzít své dosavadní „působíště“. Dále může být za problém považován fakt, že některé provozovny byly součástí nemovitostí určených k restituci. To se řešilo prostřednictvím povinnosti vlastníka nemovitosti poskytnout nájem na 2 roky, později na 5 let. Více viz Měchýř: *Takzvaná transformace a některé její sociální důsledky (1989 – 1992)*, in: Kárník – Měchýř, 2001, s. 143–146; Tomáš Ježek: *Privatizace české ekonomiky, její kořeny, metody a výsledky*, Praha 2006, s. 41–42.

radě se jednalo o nastavení scénáře kuponové privatizace. Privatizace nejenže omezovala příliv zahraničního kapitálu, ale motivovala drobné akcionáře i investiční privatizační fondy k tomu, aby realizovali krátkodobý zisk (namísto toho, aby motivovala k restrukturalizaci) tím, že omezovala vlastnické podíly fondů, a tím i jejich možnost efektivně zasahovat do řízení společnosti. Zároveň, kontrola některých fondů velkými bankami, které zůstávaly v rukou státu, udržovala de facto státní vlastnictví subjektů určených k privatizaci. Navíc, proces liberalizace ukazuje, že tvorba dodatečných institucí (tzv. *secondary laws*), zmírňující dopady privatizace (jako jádra transformace), nenaplnila očekávání. Zároveň je možné dodat, že v některých případech dokonce tyto dodatečné instituce spoluvytvářely konfliktní prostředí. Takovým příkladem může být oddálení restrukturalizace v důsledku přílišného kladení důrazu na kuponovou privatizaci a další kroky hospodářské politiky, například devalvace a další nestandardní opatření centrální banky. Potenciál dílčích hospodářsko-politických opatření, jako bylo například uvolnění trhu práce, byl limitován dalšími zásahy, v tomto případě v podobě mzdové regulace. Dále, cíle některých opatření byly spíše krátkodobé, než aby se podílely na vzniku dlouhodobého růstového potenciálu institucionálního prostředí.³⁰ Všechny tyto kroky, ať už privatizace či hospodářská politika, se musely projevit v činnosti organizací. Teoretická východiska, založená na výše představených transformačních krocích, poukazují na fakt, že v počáteční a nejdůležitější fázi transformace nedošlo k vytvoření nové efektivní motivační struktury a zároveň, že formální institucionální rámec do značné míry nereflektoval historický vývoj neformálních institucí.

Závěr

Institucionální pohled na transformaci ukazuje, že ze strany federální vlády, a později české vlády, došlo k selhání při výběru i samotné realizaci transformační strategie. Kompromisní transformační strategie opomněla vliv kolektivistické společnosti, která v podstatě podporovala určité formy socialistického uspořádání hospodářství, a zároveň nedokázala omezením přílivu většího množství zahraničních investorů kompenzovat absenci domácích elit. Práce tak ukazuje, že optimálním scénářem, který by byl nejvíce v souladu

³⁰ Například masivní devalvace proběhla z důvodu vykompenzování důsledků cenové liberalizace, která se projevila v rychlém nárůstu cen. Dle interpretace Zdislava Šulce však oddálila restrukturalizaci za cenu zvýšení krátkodobé konkurenceschopnosti. Nicméně, i obecně lze říci, že hospodářská politika sleduje spíše krátkodobé cíle. Motivace k opatřením, jejichž vliv se projevuje až s velkým časovým zpožděním (což ukazují standardní makroekonomické modely), nejsou tak silné, uváží-li se délka volebního období a jednoznačné motivace politiků (a zároveň tvůrců institucí) ke znovuzvolení. Redukce transformace na problém hospodářské politiky tak s sebou nese riziko obětování dlouhodobé efektivity ve prospěch krátkodobě pozitivních výsledků. K oddálení restrukturalizace viz Šulc: *Systémové základy ekonomické transformace*, in: Šafaříková a kol., 1996, s. 114 – 194.

s neformálními institucemi, by byly restituce majetku a prodej zahraničním vlastníkům. Oba tyto scénáře ovšem nebyly realizovány v rozsahu, který by zajistil dlouhodobý ekonomický potenciál, založený na omezení konfliktu s neformálními institucemi. Z hlediska hospodářského růstu tedy vznikl prostor pro státní aktivismus. Namísto toho, aby došlo k reformě alespoň dodatečných institucí, přistoupil stát k prorůstovým opatřením, například k investičním pobídkám. S aktivizací státu v oblasti hospodářského růstu jsou však spojena další, velice významná rizika. Nejenže dochází k předimenzování některých odvětví na úkor jiných, ale též k přesunu vzácných výrobních faktorů, stejně jako k riziku vzniku hospodářského cyklu. Je tedy možné říci, že realizace transformace neumožnila stažení se státu z hospodářství, i přesto, že to bylo samotnými autory důrazně deklarováno.

Literatura

- [1] Aoki, M. 2001. *Toward a Comparative Institutional Analysis*. Cambridge and London: The MIT Press.
- [2] Boettke, P. 2011. *Robustní politická ekonomie pro 21. století*, Praha: Wolters Kluwer.
- [3] Boettke, P., Coyne, Ch. 2006. The Role of The Economist in Economic Development. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, Vol. 9, No. 2, s. 47-68.
- [4] Calda, M. 1999. *Constitution-Making in Post-Communist Countries: A Case of the Czech Republic*. [c]. Dostupné na: <http://tucnak.fsv.cuni.cz/~calda/APSA99.pdf>.
- [5] Doležalová, A. 2006. Národní nebo individuální zájem: Příklad prvorepublikového Československa, *Politická ekonomie* 5/2006, s. 661-678.
- [6] Gaďourek, I. 1994. Přestavba státu a humanizace společnosti, *Politologický časopis* 1/1994, s. 23-35.
- [7] Gelbach, S., Malesky, E. 2014. *The Grand Experiment That Wasn't? New Institutional Economics and the Postcommunist Experience*, in: GALIANI, Sebastian – SENED, Itai. *Institutions, Property Rights and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*, New York: Cambridge University Press.
- [8] Greif, A. 1994. Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies, *The Journal of Political Economy*, Volume 102, Issue 5, s. 912-950.
- [9] Jakubec, I., Efmertová, M., Szobi, P. – Štemberk, J. 2008. *Hospodářský vývoj Českých zemí v období 1848–1992*, Praha: Oeconomica.
- [10] Ježek, T. 2006. *Privatizace české ekonomiky, její kořeny, metody a výsledky*, Praha: Oeconomica.
- [11] Jičínský, Z., Škaloud, J. 1996. *Transformace politického systému k demokracii*, in: Šafaříková, V. a kol. 1996. *Transformace české společnosti 1989 – 1995*, Brno: Doplněk, s. 50-113.
- [12] Kalinová, L. 2012. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945-1969*, Praha: Academia.
- [13] Klepetko, R. 2004. *Současná role národní identity aneb proč (ne)stavíme památníky*, *Kulturní studia* 1/2004, s. 64-79.
- [14] Kocian, J. 2001. *Sociální zákonodárství „košické“ vlády Národní fronty Čechů a Slováků (1945-1946)*, in: Kárník, Z., Měchýř, J. 2001. *K novověkým sociálním dějinám Českých zemí IV: Zvraty a převraty 1939-1992*, Praha: Karolinum, s. 57-69.

- [15] Kochanová, A. 2012. *The Impact of Bribery on Firm Performance: Evidence From Central and Eastern European Countries*, CERGE-EI Working Paper Series No. 473, s. 1-48.
- [16] Kubů, E. 2011. *Obraz české transformace v zrcadle sociologického výzkumu*, *Historická sociologie* 1/2011, s. 41-62.
- [17] Měchýř, J. 2001. *Takzvaná transformace a některé její sociální důsledky (1989 - 1992)*, in: Kárník, Z., Měchýř, J. 2001. *K novověkým sociálním dějinám Českých zemí IV: Zvraty a převraty 1939-1992*, Praha: Karolinum, s. 133-69.
- [18] Mises, L. von. 2006. *Lidské jednání: Pojednání o ekonomii*, Praha: Liberální institut.
- [19] Mlčoch, L. 1997. *Zastřená vize ekonomické transformace*, Praha: Karolinum.
- [20] Nedomová, A., Kostelecký, T. 1997. The Czech National Identity: Basic Results of the 1995 National Survey, *Czech Sociological Review*, Vol. V, No. 1, s. 79-92.
- [21] Nikischer, R. 2013. Teritoriálna identita obyvateľov Česka a Slovenska, *Geografie*, Vol. 118, No. 3, s. 243-264.
- [22] North, D. C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press.
- [23] North, D. C. 1997. *The Process of Economic Change*, Working Papers No. 128, United Nations University – World Institute for Development Economics Research, s. 1-16.
- [24] Orlow, D. 2006. *The GDR's Failed Search for a National Identity, 1945 – 1989*, *German Studies Review*, Vol. 29, No. 3, s. 537-558.
- [25] Pejovich, S. 1999. The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development, *Journal of Markets & Morality*, Vol. 2, No. 2, s. 164-181.
- [26] Pejovich, S. 2003. Understanding the Transaction Cost of Transition: It's the Culture, Stupid, *The Review of Austrian Economics*, Vol. 16, No. 4, s. 347-361.
- [27] Pejovich, S. 1997. *Law, Tradition, and the Transition in Eastern Europe*, *The Independent Review*, Vol. 2, No. 2, s. 243-254.
- [28] Rothbard, M. N. 2005. *Ekonomie státních zásahů*, Praha: Liberální institut.
- [29] Šulc, Z. 1996. *Systémové základy ekonomické transformace*, in: Šafaříková, V. a kol. 1996. *Transformace české společnosti 1989 – 1995*, Brno: Doplněk. s. 114-194.
- [30] Temin, P. 1997. Is it Kosher to Talk about Culture?, *The Journal of Economic History*, Vol. 57, No. 2, s. 267-287.
- [31] Urbanitsch, P. 2006. Mýtus pluralismu a realita nacionalismu: Dynastický mýtus habsburské monarchie – zbytečná snaha o vytvoření identity?, *Kuděj – Časopis pro kulturní dějiny* 1/2006, s. 46-68.
- [32] Vlachová, K., Řeháková, B. 2004. Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie, *Sociologické studie* 04/06, Praha: Sociologický ústav.
- [33] Williamson, O. E. 2000. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead, *Journal of Economic Literature*, Vol. 38, No. 3, s. 595-613.
- [34] Židek, L. 2006. *Transformace české ekonomiky 1989 – 2004*, Praha: C. H. Beck.

Kontakt

Ing. Lukáš Nikodym
 Katedra hospodářských dějin, Národohospodářská fakulta VŠE v Praze
 Nám. W. Churchilla 4
 130 67, Praha 3
 Česká republika
 nikodym.lukas@gmail.com